

О.Г.Сокирко*

ЖОЛДАЦЬКІ ФОРМУВАННЯ В ГЕТЬМАНЩИНІ 1669–1765 рр.

Стаття подає історію виникнення й розвитку маловідомого складника гетьманського війська кінця XVII – початку XVIII ст. – жолдацьких команд, що несли караульну службу при гетьманах та центральних установах козацької держави. Автор розглядає соціальний та службовий статус жолдаків, їх соціальне походження, майновий стан, умови служби.

Історія жолдацьких формувань навряд чи зможе зацікавити дослідника військової історії Гетьманщини. Трохи більше, ніж за півстолітню свою історію, ці підрозділи не встигли взяти участі в жодній військовій виправі, ба більше – зробити бодай один постріл на справжньому бойовищі. Утім, їхня історія є, без сумніву, вельми показовою, як приклад того, в який спосіб народжувалися й еволюціонували дрібні військово-служилі групи Гетьманщини, їхні права, цінності, корпоративна свідомість.

Уперше жолдаками зацікавилися збирачі малоросійської старовини О.Шафонський та В.Ломиковський, для яких вони були не більше, ніж колоритним елементом старого гетьманського побуту. Зібрані ними відомості згодом доповнив і узагальнив О.Лазаревський, що у своєму «Описании старой Малороссии» детально зупинився на історії жолдацьких осад у Ніжинському полку – селах Спаському та Жолдаках. Через те, що жолдацькі команди існували недовго і посідали досить невизначений статус (з одного боку, належачи до рейментарського двору, а з іншого – до гетьманського війська), їхня історія опинилася на маргінесі наукових студій, уряди-годи спливаючи стислими абзацами на сторінках оглядових праць з історії Гетьманщини¹.

Назва «жолдак» походить від польського слова *żołd* – плата за службу, яке своєю чергою є запозиченням із синонімічного чеського *řold*. До слов'янських мов це слово, найімовірніше, проникло з пізньосередньовічної італійської, де *soldo*, *soldino* було назвою дрібної монети, якою сплачували жалування тамтешнім найманцям-кондотьерам. Із XV ст. для цієї різношерстної та авантюристичної братії військових заробітчан з'являється і власна назва, що підкреслювала їхню пожадливість до *soldo* – солдати. На сході й у центрі Європи через німецьке, чеське та польське посередництво термін трансформувався у «жовнір», «жолнер», «*żołnierz*» або «*żołdak*», уживаючись на позначення найманих вояків,

* Сокирко Олексій Григорович – канд. іст. наук, доцент Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

що служили за плату (жолд). В українській військовій лексиці це слово поступово вийшло з ужитку після Козацької революції, лише зрідка стосуючись гетьманських найманців – сердюків та компанійців².

На першу згадку про жовнірів-жолдаків у гетьманаті натрапляємо в статейному списку царського посланця Ф.Бобровича під час його відвідин ставки А.Дорошенка в Гадячі у січні 1669 р. Залишений старшим братом гетьманом П.Дорошенком наказним над частиною лівобережних полків, Андрій почувався тут не досить упевнено, про що свідчив Ф.Бобрович, описуючи також і підвищені заходи безпеки: «а караул денно и ночью в сенех жолдаков по дванадцати человек, да около избы по пяти человек козаков по вся ночи, да плецавые крепкие сторожи»³. Загрожений московськими військами й недоброзичливістю місцевої старшини, А.Дорошенко зізнавався царському посланцеві, «что де я и сам боюсь, и без жолдаков без двух и без трех десятков, где не позовут на честь, нигде не ходит»⁴. Уривчастість цих згадок не дає шансу з'ясувати, чи були ці вояки тілоохоронцями наказного гетьмана, входячи до складу його почту, чи то просто прибічною вартою, найнятою на час резидування в місті. Цікаво, що того ж дня, як Ф.Бобрович відвідав гетьманський двір, А.Дорошенко посварився із гадяцьким отаманом Ю.Вечіркою та старшиною, наказавши «жолдаков ата-маниных сажать и ковать на пушки»⁵. Важливим, однак, видається те, що ця охорона вже налічувала кілька десятків чоловік і виконувала ті функції, котрі за деякий час стануть основою жолдацької служби, – тримала варту й караули.

На деякий час, аж до початку XVIII ст., жодних інших даних про жолдацькі формування джерела не повідомляють. Із цієї причини дуже важко з'ясувати, коли вони розпочинають своє перманентне існування як караульний підрозділ при гетьманському дворі та «генеральних» установах столиці. Уперше родовід жолдацької служби був озвучений у спеціальній доповіді П.Полуботка до Сенату 1722 р., укладеній із приводу витрат на неї. Першопочатки жолдаків ховаються в її тексті за традиційною формулою «за прежде бывших гетманов», згадуючи, утім, точне число команди, починаючи тільки із гетьманування Мазепи⁶. Ця деталь, на нашу думку, є опосередкованим свідченням, що саме за його регіментарства відбувається виокремлення спеціального підрозділу для караульної служби.

Традиційно подібні функції, окрім жолдаків, виконували підрозділи надвірного війська – піші та кінні наймані хоругви, котрі не тільки охороняли гетьманське подвір'я, але й супроводжували ясновельможного в усіх позаміських випавах – походах, посольствах, поїздках тощо. Від Хмельниччини й до «Руїни» включно, надвірні підрозділи долучали до себе як кавалерію, так і піхоту, будучи придатними як для мобільної, так і для стаціонарної служби. В особливих випадках до охорони гетьманів залучалися й наймані полки. Так, навесні 1672 р. Дем'ян Многогрішний, який не довіряв стрільцям батуринської залоги, підозрюючи їх у змові зі старшинською опозицією, замінив їх охочепіхотним полком П.Ворошила⁷. За гетьманування І.Самойловича маємо також згадки про охорону його двору в Батурині пішими сердюками, що вказує на поступове відсепарування функцій збройного почту (надвірних хоругв) від власне варті (сто-рожів, караульних)⁸.

Близькими аналогами надвірного війська володарів Східної Європи були чисельні й пишні вбрані лейб-гвардії монархів Західної Європи. Взірцем організації та вишуканості зовнішнього вигляду гвардії XVIII ст., який намагалися наслідувати сусіди, була військовий почет французьких королів. Вона поділялася на дві різновеликі групи гвардійських частин – внутрішню гвардію Лувра (Garde du dedans du Louvre) та зовнішню гвардію Лувра (Garde du dehors du Louvre), кожна з яких мала свою службову спеціалізацію, старшинство й цілу низку персональних привілеїв. Певна подібність із жолдацькою командою вгадуєть-

ся в роті 50 «привратників» (*garde de porte*) і особливий «швейцарський сотні» (*les cent-suisse*), котрі несли денну варту біля головних дверей королівських апартаментів⁹. Увечері її на постах змінювали роти шотландської лейб-гвардії, що вартували до ранку. Солдати й офіцери французької гвардії, залежно від родовідної того підрозділу, в якому вони служили, користувалися масою переваг і преференцій, чимало з яких були даниною середньовічним традиціям. Так, на церемоніях особливого роду, – наприклад, коронація, або весілля короля – поруч із монархом мали право знаходитися лише солдати елітного підрозділу «Гарде де ла манш». Полк французької гвардії користувався пріоритетом при виборі житла в гарнізонах і навіть позиції на полі бою (!), а його офіцери харчувалися за одним столом із королем¹⁰.

У гвардіях Польської Корони та Великого князівства Литовського, котрі могли виступати потенційними взірцями для козацького гетьманату, подібної вузької спеціалізації не існувало. Обмежені у своїх владних і фінансових можливостях королі, не могли тримати при собі великих збройних почтів. Кістяк гвардії становили т.зв. «прибічні» частини, котрі утримувалися коштом палацових видатків. 1649–1655 рр. як їхнє доповнення постала «компютова» гвардія, фінансована державним скарбом. Король вважався її шефом, а справжнім командувачем був великий коронний гетьман¹¹. До кінця XVII ст. двір і резиденції королів охоронялися обома гвардіями аж до утвердження на престолі Августа II, який послуговувався почтами полку пішої коронної гвардії та полку кінної коронної гвардії. Перший із цих полків тримав караули на зовнішніх входах до королівського палацу й замку. Крім того, з нього виряджались окремі команди для «асистенції» при коронному трибуналі в Любліні, трибуналах у Радомі та Пйотркові¹². Полк кінної гвардії (т.зв. «*mirowscy*» – від прізвища шефа полку генерала Вільгельма Мієра) охороняв передпокої королівського палацу та всі зовнішні входи до нього, а також супроводжував монарха в поїздках до сенату, сейму й частково поза столицю¹³. Певний час, коли королі із саксонської династії оточили себе власними драбантами, привезеними із Дрездену, «міровчики» перебували в столиці практично без служби. За Августа III більшість саксонських військ було виведено з Польщі й кінна гвардія знов повернула собі найпочесніші караули – біля апартаментів, залу й королівського трону¹⁴. Окрім цих двох частин, існували ще спеціальні караульні підрозділи при інших регіментарях – дві яничарські та три угорські (гайдуцькі) хоругви (роти). Перші дві з них асистували відповідно великим гетьманам коронним та литовським; дві угорські – польним гетьманам, а третя – великому маршалку коронному, відправляючи при ньому ще й поліційні функції¹⁵.

В який саме спосіб приклади військового облаштування дворів європейських монархів могли вплинути на формування спеціалізованої гетьманської варті в Україні сказати наразі важко. Очевидним є лише те, що виокремлення жолдаків у самостійний підрозділ було наслідком подальшої еволюції гетьманського двору, який за каденції Мазепа взурувався на королівський двір у Варшаві із притаманним йому дробленням функцій між двірськими службами, їх спеціалізацією й кількісним збільшенням (не варто забувати, що майбутній гетьман починав свою службу пажем при Яні II Казимірі)¹⁶. Чисельність жолдацької команди відтоді тісно залежала від смаків і уподобань ясновельможних, котрі пильно дбали про пишність і репрезентативність свого почту. Так, при Мазепі їх перебувало 80 чоловік на чолі з отаманом; при П.Скоропадському кількість жовнірів поступово скорочується, очевидно через брак фінансів, спочатку до 50, а згодом – до 30 осіб¹⁷.

Згадана нами доповідь П.Полуботка вперше подає відомості й про самий зміст жолдацької служби: «за прежде бывших гетманов опроч частных служителей их гетманских были в услугах дому их же жолдаки на стороне меш-

каючие, которые помесечно приездачи переменою в дворе гетманском варту отбывали и до всяких недалеких посилок тут же в городе или в самом дворе одправуемых употребляемы были вместо жолнеров»¹⁸. Пов'язаність у такий спосіб із гетьманською службою невдовзі поставила саме існування жолдаків під величезний знак питання. Як відомо, після смерті П.Скоропадського й заснування Малоросійської колегії, справа виборів нового гетьмана була залишена «до воли его императорского величества». Позбавлені протегування свого колишнього патрона, і не набувши нового, жолдаки в цій ситуації опинилися в ролі зайвих слуг, по суті не належних нікому. Уже в жовтні 1722 р. колегія заявила чернігівському полковнику П.Полуботку, котрий виконував обов'язки управителя Гетьманщини, що на відміну від сердюків і компанійців, котрі несуть караули, посильну й форпостну службу, жолдакам «во услужбе быть не у кого», тому й жалування їм сплачувати теж не слід¹⁹. П.Полуботок звернувся за вказівками до Сенату, але чим було полагоджено справу, ми наразі не знаємо.

Відродження жолдацької служби в її колишніх формах відбулося вже за нового господаря Гетьманщини – Данила Апостола. Облаштуваючи свій двір, новопоставлений гетьман збільшив штат команди до 60 осіб, перетворивши її на окрему роту на чолі з капітаном. 5 листопада 1731 р. із Генеральної військової канцелярії командир роти капітану А.Негефелю було надіслано гетьманський указ та інструкцію, яка стала фактично першим писаним регламентом жолдацької служби²⁰. Усі питання комплектування, поточного поповнення, управління, фінансування, забезпечення та використання роти вирішував особисто гетьман, віддаючи їх через Генеральну військову канцелярію. Жолдацькому капітану належало підтримувати у своєму підрозділі належний порядок і дисципліну, до того ж і «самого себе содержать трезвенно, и по посылаемым от нас указам надлежащее чинить исполнение». Жолдацькі караули до рейментарського двору мали надсилатися по черзі, а капітану наказувалося «если который жолдакъ по своем преступлении подлежаий будет вине[н], того по важности дела наказовать без жадних накладовъ и взятковъ»²¹.

У черговий раз залишившись без служби після смерті Д.Апостола, жолдаки, однак, не були кинуті напризволяще. Правління Генеральної військової канцелярії, яка займалася поточним управлінням ротою, вирішило залучити жолдаків для караулів у власних присутствіях та інших «генеральних» установах столиці. Щоправда, нова менш престижна й непоказна служба, судячи з усього, не припала жолдакам до серця, котрі й до того відбували її «не входя в излишнее регулярство». Стурбоване недисциплінованістю караульних і загальним безладом, який коївся в канцеляріях і конторах, правління ГВК у вересні 1737 р. суворо наказало наряджати на службу «жолдаковъ в исправности лутшихъ и тую должность по настоящому исправлять могущихъ переменно по две недели, и кто с нихъ жолдаковъ к тому определенъ будет, тому при выше показанной канторе иметь всегдашнее смотрение, чтобъ непременно содержана была, и ежедневно чисто пометена»²². Окрім цього, жолдацький отаман мусив слідкувати за тим, щоб у приміщенні присутствій не вешталися сторонні особи, а канцелярські столи були вкриті регламентним червоним сукном, а в чорнильницях завжди був «атрамент». Поважна персона жолдака, вдягнена в «барву» – ліврейний одяг – була першим, що бачив прохач-чолобитник перш, ніж потрапити всередину канцелярського присутствія. Караульному належало обов'язково «поклонитися» копійчею, а більш далекоглядні відвідувачі, що вчащали до генеральних установ, особливо ж до Генерального військового суду, завойовували «ресpekt» жолдаків ще й підношенням калачів і баранок²³.

Порядок служби караульних жовнірів і надалі рідко коли вдовольняв ГВК. На заваді його справності ставала як сезонність служби жолдаків, які з'являлися в столиці почергово, із нехиттю приїжджаючи зі своїх слобід, де домашнє гос-

подарство доводилося кидати на дружин і свояків, так і хронічна некомплектність штатів роти, яку через брак коштів і організаційні труднощі поповнювали нерегулярно.

При всіх своїх мінусах, які мав жолдацький «обряд служби», рота все ж таки справлялася зі своїми прямими завданнями, що засвідчила, наприклад, глухівська пожежа у травні 1748 р. Полум'я завдало нищівної шкоди не тільки «партикулярной» дерев'яній забудові гетьманської столиці, але й державним установам, де зберігалися важливі документи, матеріальні цінності тощо. У перші ж години пожежі глухівське городове правління оточило жолдацькою вартою всі більш-менш важливі владні установи, особливу цінність серед яких становив архів ГВК, частина якого («перебранные дела... в книги введенные и по нумерам и по годам снаряженные») знаходилася в кам'яній дзвіниці Михайлівської церкви²⁴. Виняток становило поточне діловодство, нерозібрані папери, а також справи, видані з архіву в канцелярію «для справок и переписок», що частково зберігалися безпосередньо в канцелярському присутствії, котре резидувало в будинку бунчукового товарища Піроцького, та «особливо в деревяной избе». Із приміщення канцелярії «начальствующему» над архівом військовому товаришу Кондзеровському й іншим канцеляристам вдалося витягти скрині з імператорськими грамотами й під караулом жолдаків перенести їх у дім генерального осавула Валькевича. Після пожежі архів було ще раз упорядковано й складено нові реєстри ушкоджених і неушкоджених справ²⁵. Жолдаки брали участь у гасінні пожежі, охороні майна й інших канцелярій та установ.

За якийсь десяток років вартова й караульна спеціалізація роти стала її основним призначенням, без якої не давала собі ради жодна вища установа гетьманату. У лютому 1752 р. Генеральна скарбова канцелярія просила ГВК не присилати для охорони присутствія виборних козаків Глухівської сотні через їх непризвичаєність до такої служби. Тоді ж генеральний підскарбій вимагав, аби козацька варта, якби й наряджалася до канцелярії, то лише в супроводі жолдацьких отаманів. Стратегічно ж важливі пости «при погребі анастасиевской церкви, где содержится денежная казна» мали бути обсажені виключно жолдацькими караулами²⁶.

Жолдацьке утримання, яке складалося з грошового жалування, продуктивних «дач» і одягу, сплачувалося військовим скарбом за рахунок зборів із гетьманських маєтностей. Власне, грошові виплати становили порівняно невелику його частку, яка видавалася з переборами, а її збільшення не відповідало зростанню цін. Ставки старшинського жалування встановлювалися за індивідуальними мірками, тоді як оклади жовнірів дорівнювали жалуванню рядових найманих полків. Останні, хоч і не становили значних сум, але за своїм рівнем сягали пересічної платні козацьких сотенних осавулів, що, без сумніву, підкреслювало високий службовий статус жолдаків²⁷. Протягом першої третини XVIII ст. жалування командира роти зросло з 4 до 86 руб., а рядового – з 2 до 4 руб. на рік, до яких долучалися ще й «мундирні» гроші – відповідно по 4 й 3 руб. щорічно²⁸.

Істотне підвищення жалування відбулося після масштабної реорганізації жолдацької служби за Розумовського. Як видно зі штатного розпису 1763 р., особливо високі оклади, збільшені майже учетверо в порівнянні з попередніми часами, діставали старшини та підстаршини. Достатньо сказати, що річний оклад жолдацького капітана перевищував жалування навіть полкових обозних (воно на середину століття становило 150 руб.²⁹), які посідали в старшинській ієрархії наступну сходинку одразу після полковників. По виході у відставку капітани діставали особливу гетьманську пенсію у 100 руб. щорічно³⁰.

Грошові оклади чинів жолдацьких рот за штатами 1763 р.³¹

Чин	Жалування (руб.)
Капітан	180
Поручник	120
Прапорщик	90
Сержант старший	36
Сержант молодший	15
Каптенармус	16
Підпрапорщик	16
Фур'єр	16
Капрал	15
Писар	15
Цирульник	10
Барабанщик	10
Флейтист	10
Жолдак	10
Слюсар	10
Підлікар	60

Утім, видатки скарбу на жолдацькі формування не обмежувалися лише жалуванням, поширюючись на обмундирування, амуніцію, зброю, боеприпаси та інші витрати. Їх зростання протягом XVIII ст., яке відображено в таблиці, що подається нижче, наочно демонструвало, яким коштом обходилося захоплення кожної нової влади облаштуванням свого побуту куртуазними церемоніями:

Витрати військового скарбу на жолдацькі роти в 1731–1764 рр.³²

Рік	Сума (руб.)
1731	535, 9
1732–1733	1534
1753	4296,8
1763	11079
1765*	2368

Окрім грошового утримання, жолдаки певний час діставали ще й продуктове, поки його не було конвертовано в грошові «порції». Обсяг продуктових «дач» для рядових, котрі складалися звичайно із борошна, протягом першої чверті XVIII ст. коливався від 12 осмачок до 12 четвериків. Старшини одержували хлібну пайку в подвійному обсязі³³.

Справжній розквіт жолдацької служби припав на роки правління останнього гетьмана Кирила Розумовського, який трактував це формування, перш за все як церемоніальне військо, а не допоміжний підрозділ при столичних канцеляріях. Жолдаки мали стати почесною вартою, посівши чільне місце серед прибічної гвардії рейментарського двору, котрий, за влучним зауваженням А.Васильчикова, був «миниатюрной копией со двора петербургского». Ревізія жолдацької роти, проведена в березні 1752 р., однак, виявила її малопридатною на цю роль: із 62 осіб, котрі рахувалися у компуті, 2 було перестарілих, 1 – з ушкодженою рукою, 10 – малорослих, 9 – козацьких підсусідків, «желаючих служить», і ще 29 – «их желдаков детей в службе несостоящих»³⁴. Гетьман розпорядився вибракувати непридатних до служби й розгорнути жолдацьку команду

* Бюджет роти після її переформування на фузилерну роту при Малоросійській колегії (ЦДІАК України. – Ф.246. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.16).

у дві роти загальною чисельністю в 200 осіб. За новими штатами рота мала складатися з капітана, 2 ротних і 4 вартових отаманів, писаря, 2 барабанщиків і 90 рядових. Навесні 1753 р. доукомплектація старих і формування нових підрозділів були завершені й новонабраних жолдаків привели до присяги³⁵. Командирами рот було призначено в 1-й («старій») роті капітана Федора Вільчика, а в 2-й («новонабраной») капітана Габріеля (Гаврила) Гаузена³⁶. Частина жолдаків продовжувала нести почергову службу при канцеляріях, решта ж вартувала при гетьманській ставці й супроводжувала Розумовського в подорожах.

Розбудова двірського життя й плани облаштування батуринської резиденції призвели до чергової реорганізації жолдацьких рот, яким у липні 1763 р. було присвоєно нові штати. Згідно з ними, кожен підрозділ мав складатися з капітана, поручника**, прапорщика, підпрапорщика, писаря, каптенармуса, фур'єра, цирюльника, слюсаря, 3 сержантів, 4 капралів, 2 барабанщиків, 2 флейтистів і 120 жолдаків³⁷. Капітани й управитель гетьманського двору генеральний підскарбій Василь Гудович дістали ордери з інструкціями про новий порядок служби. Відтепер жолдацькі караули мали мінятися щодвятижні, «наряжаясь» в будинок гетьмана (капітан із прапорщиком і 60 жовнірами), ГВК (поручник і 60 жовнірів), Генеральний військовий суд, Генеральну скарбову канцелярію, будинок присутствія генеральних старшин (скрізь по 2 жовніри)³⁸. Окрім цього, під час перебування ясновельможного в Санкт-Петербурзі й Москві, на виїздах, балах, полюваннях, придворних урочистостях його конвоювала зведена команда гайдуків, музикантів, скороходів, компанійців надвірної хоругви, до складу якої входило 12 жолдаків на чолі із поручником, капралом і барабанщиком, умундированих «в немецкое платье»³⁹.

Вершини витонченості й видовищності тодішнього військового церемоніалу, який гетьман спостерігав на парадах і маневрах у Петербурзі, а згодом під час муштрових вправ Голштинського корпусу, змушували його подбати й про стрийовий вишкіл своїх жолдаків. Одразу ж після доукомплектування підрозділів, новобранців і старих жолдаків заходилися «экзерцировать в воинских артикулах»⁴⁰, а за кілька років спеціальний гетьманський ордер приписував вербувати в роти «бывших в голштинской службе ундер-афицеров и радовых... знающих довольно военную регулу»⁴¹.

Як і личило прибічним гетьманським військам, які перебували на утриманні скарбу, жолдаки мали одноманітний одяг – «барву», котрий видавався їм як частина жалування. Найраніші згадки про нього, що є в нашому розпорядженні, належать часу правління П.Скоропадського. Зокрема, жолдацькому отаману, окрім грошової плати, належав «кунтуш тузинкового сукна, (да) кафтан киндяковий», а рядовим «по габяному беляку»⁴². Більшість жолдаків, таким чином, вдягалася на кшталт сердюцької піхоти, котра так само діставала «барву» у вигляді сукняних каптанів або жупанів, що кроїлися із довізного турецького сукна білого кольору – габи. Можливо, що жолдаки відрізнялися від них хіба що кольоровими «вершками» шапок. Протягом 20–40-х рр. XVIII ст. барва лишалася малоуніфікованим одягом – одноманітним у ній був здебільшого верхній одяг, який шився хоч і за різними фасонами, однак із однакової матерії.

За гетьманування Апостола трапляються перші згадки про жолдацький «мундир», котрий вони одержували, окрім звичних габ'яків та шапок. Про його зовнішній вигляд точних відомостей не збереглося, але можна припустити, що він вдягався на відміну від габ'яків, в особливо урочистих випадках і своїми основними елементами нагадував «мундирне плаття» виборних козаків. На користь цього припущення свідчить те, що згідно з документацією Канцелярії малоросійських зборів та Генеральної військової канцелярії, до 1763 р. жол-

** Згодом було додано чин підпоручника.

дацькі мундири шилися «как и прежде», себто наслідуючи попередні фасони. У жовтні 1759 р. для їхнього поновлення було закуплено «сукно василковое бреславское», «василковое и красное каруновое», «красное», «алое тонкое», а також червона крашенина й «полотна толстого», які йшли на підшивку⁴³. Власне мундир складався з густо-синього («василкового», «лазоревого») кунтуша з шальовим червоним коміром і «вильотами» (прорізними рукавами, котрі при потребі могли відкидатися назад і зав'язуватися на спині) із червоними обшлагами. Застібки кунтуша обшивалися чотирма парами гарусних петлиць. Під нього одягалася коротша, застібнута на гапlickи червона черкеска зі сторчковим коміром. Вилоги й комір кунтуша, й, можливо, вершки шапок старшини, крім цього, обшивалися «пузументом одноличным золотым»; посадовою відзнакою також був колір околиць – чорних «баранкових» в рядових і «белих смушковых» у старшин, що мали одноманітні червоні вершки. Усі жолдаки взувалися в однакові червоні чоботи козлової шкіри⁴⁴. Такий мундир жолдаки мали носити «чрез два года, з бережением, и то когда бывают в Глухове при содержании караулов»⁴⁵.

Реорганізовуючи надвірну хоругву та жолдацькі роти у справжню гетьманську гвардію, яку було б не соромно продемонструвати перед петербурзькими вельможами, Кирило Розумовський вирішив розпрощатися з милим його серцю, але дещо провінційним «національним» стилем мундирів, замінивши його на німецькі стандарти. До цього рішення спонукав і загалом невтішний стан обмундирування жолдаків, котрі, за свідченням старшин, геть пообносилися, а деякі відбувають караули «в собственном их мужичом платье, в старых свитах и нагольных драных шубах, в такой гнусности, что и смотреть на них дурно»⁴⁶. 1760 р. генеральному підскарбію Василю Гудовичу було велено умундировати «в немецкое платье» перші сто жолдаків із капралом і барабанщиком, котрі мали нести службу при гетьманській персоні (потім їх число зменшили до 12)⁴⁷. Оскільки ця забава виявилася досить витратною, жолдаків вирішили перевдягати поступово, так щоб частина із них продовжувала носити одяг «по прежнему малороссийскому обычаю»⁴⁸. Згідно з новою мундирною відомістю 1763 р., верхній одяг рядового жолдацької роти мав складатися із сукняного каптану блакитного (найімовірніше, темно-блакитного або густо-синього) кольору. Мундир мав невеликий відкладний комір, лацкани й обшлагги червоного сукна⁴⁹. Під каптаном носився вузький червоний камзол з коміром та обшлагами такого ж кольору⁵⁰. Жолдаку також належало дві пари штанів – червоного сукна (парадні) й полотняні (для повсякденного носіння), чорні полотняні штиблети «з особливими накладками на колена», круглоносі чоботи й «башмаки» з яловичої шкіри⁵¹. Рядові й старшини носили чорні вовняні капелюхи-бікорни, обшиті нитяним зубчастим ґалуном білого кольору⁵². У негоду жолдаки мали носити опанчу «василкового сукна», а в урочистих випадках – лосині рукавички⁵³.

Мундир офіцерів та підофіцерів відрізнявся від жолдацького посадовими відзнаками, а також додатковими аксесуарами. Так, капітани й поручники носили мундири з оторочкою широким срібним ґалуном, а також шарфи й особливі нагрудні знаки, описи яких, на жаль, не збереглися⁵⁴. У сержантів срібний ґалун нашивався по коміру в один ряд, на обшлагах – у три, в інших унтер-офіцерів – на комірі в один ряд, на обшлагах – у два ряди, у капралів – на комірі та обшлагах в один ряд. Для старшинських мундирів назагал використовували кращі матерії⁵⁵.

Окрім яскравих синьо-червоних мундирів, жолдацькі роти мали й колективні відзнаки – прапори. На жаль, документальні відомості щодо них відносяться лише до середини XVIII ст. і говорити про час появи перших жолдацьких клейнодів, їх колір і форму дуже важко. У 1751 р. у ГВК дебатовалося питання про колір жолдацьких «значків», один з яких мав бути білого, а інший блакитного

кольору. Водночас генеральний писар А.Безбородько пропонував зробити їх у кольорах гербових барв гетьмана – відповідно червоній та блакитній⁵⁶. Подібно до полкових корогов гетьманського війська, жолдацькі інсигнії мали сполучати в собі «национальную» символіку, впроваджувану Розумовським, із зображенням ознак, власне, гетьманської влади: «на правой стороне герб малороссийской нации, а на другой стороне при арматуре гетманские клейноты: булава и бунчук навхрест»⁵⁷.

Про характер і систему поповнення перших жолдацьких формувань джерела не згадують. Попри те, що за суто формальними ознаками їх службове становище було близьким до найманців («охочий» вступ на службу, грошове, продуктове й речове утримання зі скарбу), на відміну від компанійських і сердюцьких частин, жолдаки практично відразу ж дістали від гетьмана окрему «осаду», ставши територіальним формуванням. На думку О.Лазаревського, спочатку жолдаки «нанимались на службу из ближайших к гетманской резиденции сел» Батуринської округи⁵⁸. Нащадки жолдаків мешкали також і в Конотопській сотні, де їх фіксують ревізії 20-х рр. XVIII ст.⁵⁹ За Скоропадського менша частина з них, яка проживала у Глухові, обзавелася сім'ями, решті ж було виділено села Жолдаки Глухівської та Спаське Кролевецької сотень Ніжинського полку. Саме звідси із жолдацьких «родственников и свойственников» і здійснювали подальше поповнення роти, так що служба в ній швидко набула ознак спадкової⁶⁰.

Справна служба предків і родичів була універсальною підставою для клопотань про зарахування в компут як для козаків, так і для жолдаків. У рапортах про заміщення вакансій часто фігурують прохання капітанів та рядових про прийняття на службу дітей, братів, племінників, родичі яких у різний час перебували в жолдаках і мали заслуги. Так, у супліці І.Бартка із проханням вищити його у сержанти, зазначалося, що в роті свого часу служив його батько, відбувши у її складі очаківський та хотинський походи й кілька «посылок» до Москви й Санкт-Петербурга⁶¹. Нерідко рядові та підстаршини, котрі «просили о увольнении ихъ из службы жолдацкой» одразу ж клопоталися «и о принятии же синовъ жолдаками»⁶². Родинний характер служби спричинився не тільки до формування сильної корпоративної свідомості жолдаків, але й численних зловживань, коли на місця «убылых» вписувалися діти й підлітки, що до свого повноліття жодного дня не з'являлися на службі. У ревізованій 1752 р. генеральними осавулами роті виявилася мало не половина «мертвих душ» від її списочного складу, а жолдаків, яких бракувало в караулах, заміняли компанійцями й солдатами Глухівського гарнізонного полку⁶³.

У разі необхідності до жолдаків, як і раніше, приймали «охочих» – безземельних і посполитих, бобилів, підсусідків і навіть козаків, хоч формально це й було заборонено. При доукомплектуванні «старої» жолдацької роти й заснуванні «нової», гетьман Розумовський видав ордер, згідно з яким 1-а рота мала набиратися з мешканців с. Жолдаки, а 2-а – із вільних і охочих до служби людей. Можливості вербунку до рот жолдацьких родичів були досить обмеженими через їх небажання служити. Бракувало охочих і з-поміж неосілих людей. До останньої категорії надвірна канцелярія гетьмана та ГВК, котрі відали поповненням, ставилися взагалі з підозрою, маючи наказ не приймати в компут підданських селян і вільних людей без певного місця проживання й свідоцтв. Згаданий ордер велів здійснювати набори «с предосторожностью и з некоторым посредством, в том числе, дабы служащих (чтоб в службе умаления не было) козаков не принимать». Проте гетьманські розпорядження далеко не завжди досягали своєї мети. У січні 1757 р. отаман с. Спаського П.Прасол скаржився на жолдацького капітана, котрий «не только выборныхъ козаковъ собою уписуетъ в жолдаки, но и выборныхъ козаковъ села нашего, наряженныхъ в нынешний походъ, а именно Левка Тузника, Ивана Щербаня и Ивана Чортка, кои уже и на

смотру полковникомъ были позаписовал, и в походъ им не велит ити, и таковымъ кои толко сами в одних дворах по одному живутъ, а имуществомъ довольные, и таковыхъ свободждаетъ...»⁶⁴. Зарахування в жолдаки козаків, «которые... службу безнужно могут отбывать», зменшувало реєстр виборного й підпомічного товариства, перекладаючи несення державних повинностей на решту козацької громади, чому й намагалася протидіяти полкова влада.

Іншою проблемою, пов'язаною із невизначеністю системи комплектування, була розмитість соціального та службового статусу жолдаків. Звільненими від місцевих та загальнодержавних податків і повинностей, згідно зі звичаєм, вважалися, власне, жолдаки, що мали бути готові до повсякчасного відбуття служби, тоді як їхні родичі і члени сімей продовжували належати до тих соціальних груп, звідки вони походили з народження. У березні 1765 р. ГВК суворо наказувала жолдацьким капітанам, щоб глухівські козаки, котрі перебували в роті «свойственниковъ своихъ отъ указныхъ дачъ и общенародныхъ повинностей ни под какимъ образомъ не защищать, но должны оны какъ указание дачи и общенародные повинности несть, такъ и наряды по своему званию отправлять з прочими сотни глуховской обывателями равномерно»⁶⁵. Траплялися й діаметрально протилежні випадки, як-от під час укладення ревізії 1726 р., коли необізнані зі специфікою соціального устрою Гетьманщини російські офіцери вписали жолдаків Конотопської сотні до батуринського поспільства. Скаржачись на дії Малоросійської колегії, жовніри обстоювали свою належність до «войсковыхъ людей, которые при гетманах и после при Енеральной Малоросийской канцелярии службу и караули одправляли и были, и ныне суть войскового звания, а не посполитого»⁶⁶. Прецедентне право зрівнювало становище жолдаків із іншими військово-служилими групами гетьманату (компанійцями, служителями Генеральної артилерії, палубниками, бобровниками та іншими), статус яких визначався лише юрисдикційною належністю, але не був детально регламентований законодавчо. Це своєю чергою призводило до сум'яття й плутанини в питаннях управління й оподаткування козацького й посполитого населення, утруднювало поповнення роти новобранцями, перешкоджало справності їх служби.

В обмін на несення служби жолдаки, подібно до інших категорій службового люду Гетьманщини, діставали звільнення від усіх загальнодержавних та місцевих зборів і повинностей, а також окремішню юрисдикцію, підлягаючи суду гетьмана та ГВК. Надавчі привілеї І.Скоропадського, про які маємо лише опосередковані згадки, створили економічне підґрунтя, що значно посилювало відчуття корпоративності гетьманських жовнірів⁶⁷. У травні 1728 р. вони навіть дозволяли собі скаржитися до Малоросійської колегії на «обида» від власних батуринських управителів і домоглися спеціального перепису своїх домогосподарств із підтвердженням привілеїв⁶⁸. Іншим фактором, котрий сприяв інтеграції жолдацької громади, стало тривале протистояння з Батуринським Крупицьким монастирем, у маєтності якого – селі Спаському – проживала частина жовнірів. Монастирська братія час від часу намагалася повернути їх у підданство, перешкоджаючи вільному землекористуванню, нападаючи на промислові артілі тощо. Мабуть, через це основним жолдацьким осідком стало не більше й заможніше Спаське, а однойменне сільце на лівому березі Сейма – Жолдаки. За часів Апостола тут було зведено храм Св. Трійці – наочне втілення самостійності жолдацької громади, котра дістала окрему парафію, збудувавши своїм коштом церкву. У серпні 1737 р. храм згорів і був відбудований лише 1759 р. Для нової церкви жолдаки замовили претензійний «іконостас в сніцарской и молярской работе», який обійшовся їм у 20 руб., але грошей забракло й рахунки врешті оплатив гетьманський скарб⁶⁹.

Як впливає з описів Лівобережної України кінця XVIII ст., кожне із сіл мало свою господарську специфіку⁷⁰. Спаське мало більшу кількість мешканців, які «упражнялись» у традиційних для козацького господарського укладу рільництві, тваринництві й садівництві. Менш виразним у цьому відношенні було становище Жолдаків, котрі спеціалізувалися на заготівлі лісу й випалюванні деревного вугілля, забезпечуючи ним глухівську та кролевецьку округу. Очевидно, частину прибутків жовнірів становила також дрібна торгівля й шинкування.

Перебування в гетьманській протекції, яка невидимою парасолькою охороняла від цюнайменших турбацій ззовні, гарантуючи протекцію, службу й відтак безбідне існування, виробило з жолдацтва соціальну мікрогрупу зі специфічною свідомістю й традиціями служби. Ця специфіка, густо замішана на відрубності від козацько-посполитського середовища, усвідомленні своїх привілеїв, а надто – готовністю відчайдушно їх боронити, зіграла важливу, але фатальну роль в їхній подальшій історії.

Причиною бурі, яка знялася над непокірними жовнірськими головами, став власне той «старосвітський» обряд служби жолдаків із її розважливою необов'язковістю, про який мовилося вище. Суворому президентові Малоросійської колегії Петру Рум'янцеву – кадровому військовому, зрощеному на уявленнях про солдата, як про «механизм, артикулом предусмотренный» – прийшлися не до вподоби ухилення жолдаків від служби. У лютому 1765 р. у 2-й жолдацькій роті стався конфлікт між черговим офіцером поручником Левицьким, що розподіляв караули, і прапорщиком Орловським, котрий відмовився замінити поза чергою на «гобвахте» хворого прапорщика Троцину⁷¹. Спостерігаючи з прискіпливим невдоволенням за цими буденними, з погляду ще недавнього минулого, непорозуміннями, нова влада почала заводити в службовому побуті жолдаків жорсткий порядок: 1 червня 1765 р. імператорським указом генеральній старшині було велено підготувати до огляду в Глухові «состоящие здесь жолдацкие роты и надворную компанейскую хорунгу, собрав изо всех мест всех чинов осмотреть, нет ли из них таких, кои только имя служивших носят, и число рот составляют, а в прочем ни к чему не способны, также в ружье, в мундире и аммуниции в какой прочности состоят, и какую они службу отправляют, или некоторые и совсем праздно находятся». Бригадиру Платону Мещерському, котрий мав ревізувати колишні надвірні війська, також наказувалося «и в жолдацкое село съездить и их образ жития и имущества досмотреть и сообразить с тем, имеют ли они достаток себя содержать»⁷². Тим часом невдоволені «введением их в излишнее регулирование» жолдаки почали подавати масові рапорти про відставлення від служби. Лише за три місяці (із серпня по жовтень) ГВК була буквально засипана подібними зверненнями, які, покликаючись на традиційні для подібного роду суплік «старость и дряхлость», «крайнее убожество и одиночество», хором заявляли про небажання служити й благали абшиту⁷³.

Терпець П.Рум'янцеву урвався після втечі з-під варти трьох польських драгунів-дезертирів, яких пильнували безталанні жолдаки. 4 грудня 1765 р., обурені покаранням за цей проступок своїх товаришів, частина 1-ї роти вислала до президента Малоросійської колегії депутатів, котрі «хотели спрашивать, какую оне службу впредь исправляют будут, объявляя, что оне в регулярной вовсе быть не хотят, а желают так, как их деды служили вольно, однако ж ни один из них подлинно не знает, какая в то время служба была»⁷⁴. Навряд чи можна погодитися за слідством, яке згодом з'ясувало, що цей виступ був стихійним. Швидше за все, він став наслідком зростаючого невдоволення ламанням традиційних «прав і вольностей», котре накопичувалося у попередні місяці урядування Рум'янцева. Так, напередодні маніфестації деякі жовніри «перед афицерами своими чинили ослушание, и амунисию, данную им, прочь от себя бросали»⁷⁵. Показово, що з настроями рядових виявила солідарність і частина старшин. Під

час слідства поручник 1-ї роти М.Базилевич зізнався в тому, що «когда первой роты желдаки собрались в селе Жолдаках к дьячку, где и он, Базылевич, обще с сержантом Бартком случился, и им желдакам сказывал поступать в том, как сами схотят»⁷⁶.

Розправа над збунтованою гетьманською гвардією була короткою. Уже в середині грудня керуючий слідством бригадир Мещерський рапортував Рум'янцеву, що попри непохитність жолдаків, котрі «так заупрямились, что никак ни между себя, ни с прочих зачинщиков не показали», з бунтівників четверо «принося чистосердечное раскаяние ... просили о помиловании» й були зараховані знов до служби, а решту – 34 «при собрании показанной фузилерной роты по наказании плетми для употребления в городовую работу в здешний острог отдано»⁷⁷. Капітана 1-ї роти П.Бубличенка, поручника М.Базилевича, сержантів Я.Стеценка, Р.Облавана, І.Бартка та ще 5 жолдаків, «как незнающих никакова военнова порятка, в разсуждении, что если б они были сведущи, то конечно и подчинении их до такой подлости и дерзновений неслыханных доведены и допущены не были», віддали під військовий суд.

Подальше існування жолдацьких команд в їх попередньому вигляді Рум'янець вважав непотрібним і обтяжливим для скарбу. Після заколоту обидві роти було розкасовано, вибракувано із них старих, немічних і неохочих до служби солдат, а із залишків сформовано одну фузилерну роту по штату польового мушкетерського полку, котра, подібно до аналогічної Сенатської роти й рот при губернських правліннях, мала нести караульно-вартову службу «при коллегии, архиве, генеральном суде, скарбовой и щетной комиссиям». Командиром нової роти, у складі якої відтепер перебувало 134 особи, став колишній капітан І.Пулчевський⁷⁸. Зайві мундирні речі, а також амуніцію й прапори із символічною колишнього жолдацького патрона – гетьмана К.Розумовського – було навечно здано до Глухівського цейхгаузу.

Тихе й малопомітне скасування інституту гетьманської влади не сколихнуло ані старшин-автономістів, ані козацьких мас, яким Петербург гарантував їхні станові права й привілеї. Виступ жолдаків невдовзі після «абшиту» їхнього покровителя К.Розумовського, за своїми масштабами звичайно ж, не міг претендувати на якісь серйозні наслідки, утім, саме в ньому чи не найвиразніше оприявнилися ті вузли суперечностей, котрі за кілька десятиліть переростуть у затяжне протистояння «гетьманського» та «імперського».

¹ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця 17 – початку 18 ст. – К., 1959. – С.134.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.53. – Оп.2. – Спр.153. – Арк.13.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1875. – Т.8. – С.27–28.

⁴ Там же. – С.28.

⁵ Там же. – С.31. Перелік гадяцької старшини, серед якої можна ідентифікувати перших жолдацьких командирів див.: Там же. – С.36.

⁶ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). – Ф.1. – Спр.55022. – Арк.131.

⁷ Сокирко О.Г. Українські найманці (Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1672 рр.). – К., 1998. – С.28–29.

⁸ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.145.

⁹ Функен Ф. Европа 18 век: Франция: королевская свита и пехота. Великобритания и Пруссия: пехота / Пер. с франц. – М., 2003. – С.10–13.

¹⁰ Там же. – С.12, 28.

¹¹ Nagielski M. Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputowej za ostatniego Wazy (1648–1668). – Warszawa, 1989.

¹² Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III. – Warszawa, 2003. – S.188–194.

¹³ У виїздах на полювання гвардійський почет супроводжував короля лише за чверть милі, повертаючись після цього до Варшави: неповоротким першеронам гвардійців було важко встигнути за мисливським кортежем. Безпекою ж короля надалі мав опікуватися загін надвірних уланів полку Адама Брониковського, котрі перебирали естафету від гвардійців.

¹⁴ Kitowicz J. Op.cit. – S.194–198.

¹⁵ Ibid. – S.198–201.

¹⁶ На жаль, у вітчизняній історіографії проблематика гетьманського двору та його функцій зовсім не розроблена, обмежуючись лише поодинокими згадками: Дядиченко В.А. Вказ. праця. – С.129–132; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.200–205.

¹⁷ НБУВ. IP. – Ф.1. – Спр.55022. – Арк.131.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Ф.1. – Спр.54482 (Лаз 31). – Арк.64.

²⁰ Там само. – Ф.1. – Спр.51207. – Арк.47; спр.51208. – Арк.48.

²¹ Там само. – Ф.1. – Спр.51208. – Арк.48.

²² ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.6139. – Арк.3 – 3 зв.

²³ НБУВ. IP. – Ф.1. – Спр.53993. – Арк.52 зв., 53 зв.

²⁴ Романовський В. Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Харків, 1927. – С.73; Швидько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина 17 – середина 18 ст.). – Дн., 1986. – С.13.

²⁵ Романовський В. До історії архівних фондів старої Гетьманщини // Архівна справа. – 1927. – Кн.2/3. – С.57–62.

²⁶ ЦДІАК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.2162. – Арк.2–3.

²⁷ Пор. ставки жалування козацьких сотенних осавулів і хорунжих та рядових жолдаків у 40-х рр. XVIII ст. // Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.6 зв.

²⁸ НБУВ. IP. – Ф.1. – Спр.55022. – Арк.131; Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 248. – Оп.7. – Кн.398. – Арк.443.

²⁹ Апанович О.М. Збройні сили України першої половини 18 ст. – К., 1969. – С.93.

³⁰ ЦДІАК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4023. – Арк.2 зв.

³¹ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4111. – Арк.4–4 зв.

³² Складено на підставі: РДАДА. – Ф.248. – Оп.7. – Кн.398. – Арк.445; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 4253. – Арк.15; Спр.11813. – Арк.12 зв.; Ф.269. – Оп.1. – Спр.4111. – Арк.11 зв.

³³ НБУВ. IP. – Ф.1. – Спр.55022. – Арк.131; РДАДА. – Ф.248. – Оп.7. – Кн.398. – Арк.443.

³⁴ ЦДІАК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.855. – Арк.7 – 7 зв., 8 – 8 зв.

³⁵ ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 11315. – Арк.2 – 2 зв., 5–6; Ф.269. – Оп.1. – Спр.1054. – Арк.2. Реєстр «новонабраної» роти див.: НБУВ. IP. – Ф.1. – Спр.51211. – Арк.52 – 53 зв.

³⁶ ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20142. – Арк.2; Ф.269. – Оп.1. – Спр.671. – Арк.2–4.

³⁷ ЦДІАК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4111. – Арк.4 – 4 зв.

³⁸ Там само. – Арк.12 зв.

³⁹ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр. 3997. – Арк.2.

⁴⁰ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.668. – Арк.4.

⁴¹ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3824. – Арк.4 зв.

⁴² НБУВ. IP. – Ф.1. – Спр.55022. – Арк.131.

⁴³ ЦДІАК. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.530. – Арк.1 а.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 12104. – Арк.3.

⁴⁶ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3824. – Арк.2.

⁴⁷ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3997. – Арк.2.

⁴⁸ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3824. – Арк.2 зв.

⁴⁹ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4111. – Арк.4 – 4 зв.

⁵⁰ Там само. – Арк.4 зв., 6 зв.

⁵¹ Там само. – Арк.5 – 5 зв.

- ⁵² Там само. – Арк.3.
⁵³ Там само. – Арк.3 зв.; Спр.3997. – Арк.2 зв. – 3.
⁵⁴ Там само. – Спр. 4002. – Арк.2 – 2 зв.; Спр.4111. – Арк.3 зв., 4 зв.
⁵⁵ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3985. – Арк.3 – 3 зв., 4.
⁵⁶ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19063. – Арк.6.
⁵⁷ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19005. – Арк.33.
⁵⁸ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. – Т. 2: Нежинский полк. – К., 1893. – С.221–222.
⁵⁹ Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 тут и по отъезде его возможности записки щоденные при конце одного же года 1728. – Одесса, 1913. – С.6.
⁶⁰ ЦДІАК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4111. – Арк.12 – 12 зв.
⁶¹ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20146. – Арк.2.
⁶² Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20137. – Арк.2.
⁶³ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.855. – Арк.8 – 8 зв.
⁶⁴ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.2335. – Арк.2 зв.
⁶⁵ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20153. – Арк.4.
⁶⁶ Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 тут и по отъезде его возможности записки щоденные при конце одного же года 1728. – С.6.
⁶⁷ Документально підтвердженою є згадка про надавчий універсал жолдацькому отаману І.Горецькому з громадою на лісові угіддя й ґрунти у с. Жолдаках від жовтня 1727 р. // Протокол отпускных писем... – С.73.
⁶⁸ Там же. – С.41.
⁶⁹ ЦДІАК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.2961. – Арк.2–3.
⁷⁰ Дані про кількість мешканців і господарський уклад сіл див. у: Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – С.365–366, 494; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С.152.
⁷¹ ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20155. – Арк.2 – 2 зв.
⁷² Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20157. – Арк.2 – 2 зв.
⁷³ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20151. – Арк.2–7.
⁷⁴ Два документа о состоянии малороссийского казачества в половине XVIII ст. // КС. – 1882. – №10. – С.129.
⁷⁵ ЦДІАК. – Ф.246. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.3 зв.
⁷⁶ Там само.
⁷⁷ Там само. – Арк.3–4.
⁷⁸ Там само. – Арк.1, 4, 5 – 6 зв., 9 зв. – 10.

The article deals with the history of origin and evolution of the Zholdak companies (sentry formations) in the end of XVII–XVIII centuries. The author analyses social and official status, property situation, social origin, and service conditions of the Zholadks.